

De ambiguïteit van 'beroepsklasse'. Over de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van 'de arbeidersklasse'

Dick Houtman

1. Inleiding

'We have (...) the following sequence: a man qualifies himself for occupational life by obtaining an education; as a consequence of pursuing his occupation, he obtains income. Occupation, therefore, is the intervening activity linking income to education.' Aldus rechtvaardigde Otis Dudley Duncan aan het begin van de jaren zestig de keuze voor het uitgeoefende beroep als de beste indicator voor iemands maatschappelijke positie (1961: 116-117). Dat deze werkwijze vandaag de dag nog steeds gangbaar is, blijkt uit het frequente gebruik van variabelen als 'socio-economic index', 'socio-economic status', 'beroepsprestige' en 'beroepsklasse' in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Wat deze conceptuïliseringen van de maatschappelijke positie gemeen hebben, is dat ze *de facto* neerkomen op het samenvoegen van inkomensverschillen met verschillen naar opleidingsniveau.

In dit artikel wil ik op grond van een empirische analyse vraagtekens bij de juistheid van deze praktijk plaatsen. Daarbij ga ik uit van de eenvoudige veronderstelling dat dit samennemen van inkomen en opleidingsniveau slechts gerechtvaardigd is, wanneer beide daadwerkelijk 'twee aspecten van hetzelfde' zijn en dus vergelijkbare effecten op vergelijkbare afhankelijke variabelen hebben. In paragraaf 2 zet ik aan de hand van onderzoek naar de economische progressiviteit en het cultureel conservatisme van de arbeidersklasse uiteen dat er goede redenen zijn om hieraan te twijfelen. Dit leidt tot de formulering van een aantal hypothesen, waarin het opleidingsniveau en het inkomen worden opgevat als onderdeel van respectievelijk een 'sociaal-culturele' en een 'sociaal-economische' positie, die naar verwachting verschillende effecten hebben op cultureel conservatisme en economische progressiviteit. Na de bespreking van de dataverzameling en de operationalisering in paragraaf 3 worden de hypothesen getoetst in paragraaf 4. Ik besluit in paragraaf 5 met een schets van de relevantie van de bevindingen in een wat ruimer kader.

2. Theorie en hypothesen

2.1 *Een sociaal-culturele en een sociaal-economische positie.* In zijn klassieke artikel *Democracy and Working-Class Authoritarianism* poneerde Seymour Martin Lipset (1959) de stelling dat de arbeidersklasse weliswaar wordt gekenmerkt door een streven naar een van de marktlogica onafhankelijke verdeling ('economic liberalism'), maar tegelijkertijd door extremistische, rigide en intolerante opvattingen ('non-economic conservatism'). Vele onderzoekers hebben sindsdien de houdbaarheid van zijn onderscheid tussen beide vormen van conservatisme bevestigd: gegeven iemands 'economisch conservatisme' blijkt zijn of haar 'cultureel conservatisme' niet te kunnen worden voorspeld (zie bijv. Mitchell 1966; Kelly & Chambliss 1966; O'Kane 1970; De Witte 1990; Middendorp 1991; Scheepers et al. 1992).

Onderzoek naar de houdbaarheid van de stelling dat de arbeidersklasse in cultureel opzicht conservatief is, heeft geleid tot de conclusie dat het niet de armen, maar de laag opgeleiden zijn, die er cultureel conservatieve opvattingen op nahouden. Dit blijkt uit onderzoek naar tolerantie ten aanzien van nonconformistisch gedrag (Stouffer 1955; Nunn et al. 1978; Bobo & Licari 1989; Grabb 1979, 1980), uit onderzoek naar autoritarisme (Dekker & Ester 1987; Molnár et al. 1994) en uit onderzoek van Eisinga en Scheepers, waarin wordt geconcludeerd dat het opleidingsniveau een sterke negatieve invloed heeft op verschillende aspecten van cultureel conservatisme (1989). Het doorslaggevende belang van het opleidingsniveau, los van ermee samenhangende sociaal-economische verschillen, wordt onderstreept door onderzoek waarin (nog niet werkende) scholieren en studenten uit verschillende opleidingsniveaus of studiefasen met elkaar worden vergeleken (Feldman & Newcomb 1973: 71-105; Vollebergh & Raaijmakers 1991; Schulz & Weiss 1993). Hoewel hij zelf een andere conclusie trekt, leiden ook de studies van Melvin Kohn tot de conclusie dat het opleidingsniveau van doorslaggevend belang is voor de verklaring van 'conformisme/zelfbepaling als opvoedingswaarde' en 'autoritair conservatisme' (Kohn 1977; Kohn & Schooler 1983; Kohn & Slomczynski 1990).¹ Lipset's 'autoritarisme van de arbeidersklasse' is dus in feite vooral een 'autoritarisme van laag opgeleiden'.

Van groot belang is voorts dat de genoemde studies duidelijk maken dat het inkomen niet of nauwelijks invloed heeft op cultureel conservatisme. Dit is belangrijk, omdat het lage inkomen van degenen die handarbeid verrichten *wel* in sterke mate bijdraagt aan de economische progressiviteit van de arbeidersklasse (Kraaykamp et al. 1989; De Witte 1990: 207-209; Steijn & De Witte 1992; vgl. Wright 1985: 259-278; Marshall et al. 1988: 179-183; Felling & Peters 1984: 359). Dit behoeft ons uiteraard niet te verbazen omdat zij die slechts over een laag inkomen beschikken bij uitstek belang hebben bij een collectivistische verdelingslogica, waarin de sociaal-economische rechten van de 'armen' tegenover de 'rijken' wor-

den benadrukt: 'Those who are weak in labour and consumption markets become more dependent on collective and politically determined redistribution, and those with higher risks of unemployment and poverty are more reliant on a safety-net protecting against the uncertainties of paid labour' (Svallfors 1991: 619).

De invloed van het inkomen op economische progressiviteit kan derhalve worden begrepen als een gevolg van de sociaal-economische belangen die in het geding zijn. De invloed van het opleidingsniveau op cultureel conservatisme moet echter worden geïnterpreteerd als een gevolg van het feit dat een hoge opleiding ertoe leidt dat mensen hun manier van kijken naar de sociale werkelijkheid verbreden en diversificeren. De kennis die zij tot zich nemen maakt hen ervan bewust dat de dingen niet noodzakelijkerwijs ('van nature') zijn zoals ze zijn, maar een sociale orde weerspiegelen die bestaat bij de gratie van intersubjectieve consensus, zodat de hier en nu geldende gedragsregels geen absoluut karakter hebben, maar historisch gegroeid zijn en in andere samenlevingen niet worden aanvaard. Een hoge opleiding heeft hierdoor een 'dereïficerende' invloed: men komt tot het inzicht dat hetgeen door velen als vaststaand en gegeven wordt beschouwd, desondanks een menselijk produkt is, dat niet voor eens en altijd gegeven is. Dit besef gaat gepaard met een tolerante opstelling tegenover degenen die zich anders gedragen dan gebruikelijk is (Gabennesch 1972). Aldus kan het inkomen worden beschouwd als een centrale indicator voor een sociaal-economische positie, die via sociaal-economische belangen de economische progressiviteit beïnvloedt en het opleidingsniveau als een centrale indicator voor een sociaal-culturele positie, die via een (de)reïficatie van de sociale orde invloed heeft op cultureel conservatisme.

Indien deze ont koppeling van opleidingsniveau en inkomen geldig is, dan is het van belang om te bezien of er nog aanvullende indicatoren voor een sociaal-culturele en een sociaal-economische positie zijn. De zojuist aangehaalde opmerking van Svallfors maakt duidelijk dat de mate waarin men in het verleden is getroffen door werkloosheid een tweede indicator voor de sociaal-economische positie vormt (vgl. Zeitlin 1966; Tanner & Cockerill 1986). De opleidingsrichting en de culturele participatie vormen naast het opleidingsniveau additionele indicatoren voor de sociaal-culturele positie. Voor wat betreft de opleidingsrichting staan hierbij 'technische' opleidingen tegenover 'sociaal-culturele' opleidingen. In 'technische' opleidingen wordt primair kennis met een 'natuurwetenschappelijk' karakter overdragen: kennis over een 'objectieve' werkelijkheid, die los van verschillen in betekenisverlening kenbaar is en in principe op een 'technologische' wijze kan worden toegepast (vgl. Houtman 1994b: 62-64). 'Sociaal-culturele' opleidingen hebben als belangrijkste doel het leren begrijpen van (de problemen van) andere mensen of culturen. 'Sociaal-culturele' opleidingen zouden daarom in vergelijking met 'technische' opleidingen eveneens aanleiding moeten geven tot minder cultureel conservatieve opvattingen (vgl. Feldman & Newcomb 1973: 167). Omdat ook de culturele participatie de vertrouwde interpretatiekaders van

hun vanzelfsprekende karakter ontdoet (Boorsma 1993: 111), vormt ook deze een geldige indicator voor de sociaal-culturele positie.

2.2 Hypothesen. Het voorgaande geeft aanleiding tot de formulering van drie clusters hypothesen. Het eerste cluster (A) heeft betrekking op de samenhang tussen de klassepositie enerzijds en beide typen politieke opvattingen (economische progressiviteit en cultureel conservatisme), opleidingsniveau en inkomen anderzijds. De twee eerste hypothesen zijn uiteraard ontleend aan Lipset. Wij mogen verwachten dat de arbeidersklasse, opgevat als degenen die handarbeid verrichten, in economisch opzicht progressiever (*hypothese A1*) en in cultureel opzicht juist conservatiever (*hypothese A2*) is. Omdat het beroep de schakel vormt tussen het opleidingsniveau en het inkomen, mag vervolgens worden verwacht dat zij die handarbeid verrichten een lager opleidingsniveau (*hypothese A3*) en een lager inkomen (*hypothese A4*) hebben dan de overigen. De twee resterende clusters hypothesen hebben betrekking op de invloed van de sociaal-culturele positie op cultureel conservatisme (B) en op die van de sociaal-economische positie op economische progressiviteit (C).

Wat betreft de verklaring van cultureel conservatisme kunnen zes hypothesen worden geformuleerd. Wij verwachten een sterker cultureel conservatisme voor laag opgeleiden in vergelijking met hoog opgeleiden (*hypothese B1*), voor technisch opgeleiden in vergelijking met sociaal-cultureel opgeleiden (*hypothese B2*) en voor degenen die in cultureel opzicht minder actief zijn (*hypothese B3*). In de tweede plaats verwachten wij dat de invloed van de sociaal-economische positie (gezinsinkomen en ervaren werkloosheid samen) veel geringer is dan die van de sociaal-culturele positie (opleidingsniveau, opleidingsrichting en culturele participatie samen) (*hypothese B4*). In de derde plaats verwachten wij dat een eventueel aanwezig effect van de sociaal-economische positie geheel verdwijnt wanneer de indicatoren voor beide posities tegelijkertijd in de analyse worden betrokken (*hypothese B5*). Ten slotte verwachten wij dat de klassepositie geen invloed meer heeft op cultureel conservatisme, wanneer die van de genoemde indicatoren reeds is verdisconteerd (*hypothese B6*).

Het derde en laatste cluster hypothesen (C) heeft betrekking op de invloed van de sociaal-economische positie op economische progressiviteit. Wij verwachten in de eerste plaats dat zij die vaker door werkloosheid zijn getroffen (*hypothese C1*), net als zij die over een lager inkomen beschikken (*hypothese C2*), worden gekenmerkt door een sterkere economische progressiviteit. In de tweede plaats mag worden verwacht dat de verklaringskracht van de sociaal-culturele positie (opleidingsniveau, opleidingsrichting en culturele participatie samen) veel geringer is dan die van de sociaal-economische positie (gezinsinkomen en ervaren werkloosheid samen) (*hypothese C3*). In de derde plaats mag worden verwacht dat de invloed van de sociaal-culturele positie geheel verdwijnt wanneer de indicatoren

voor beide posities tegelijkertijd in de analyse worden betrokken (*hypothese C4*). Ten slotte is het aannemelijk dat de klassepositie geen invloed meer heeft op economische progressiviteit wanneer die van alle genoemde indicatoren reeds is verdisconteerd (*hypothese C5*).

3. Onderzoeksofzet en operationalisering

3.1 Dataverzameling. De gegevens zijn in het voorjaar van 1993 verzameld in Rotterdam. Omdat een 'klassepositie' slechts kan worden toegekend aan personen die een beroep uitoefenen, werd het onderzoek beperkt tot werkenden. Om hen op te sporen is gebruik gemaakt van een aan McCann et al. (1984) ontleende procedure, waarin gebruik wordt gemaakt van voorselectie door middel van zeer korte telefonische interviews op basis van een bestand met random-gegenereerde telefoonnummers (zie voor details: Houtman 1994a: 108-112).

Wanneer de interviewers een particuliere telefoonabonnee aan de lijn kregen, werd hem of haar gevraagd om medewerking aan een zeer kort telefonisch interview (minder dan twee minuten). Wanneer hieruit bleek dat hij of zij 24 of meer uur per week betaald werk verrichtte, dan werd verzocht om medewerking aan het hoofdonderzoek. Aan niet-werkende niet-alleenstaanden werd uiteraard gevraagd of zij een werkende partner hadden. Indien dit het geval was, dan werd deze partner aan de telefoon gevraagd of bij afwezigheid later teruggebeld. Deze werkwijze resulteerde in 816 telefonische interviews met werkende Rotterdammers die de Nederlandse taal goed genoeg beheersten om in het kader van het onderzoek te kunnen worden geïnterviewd. In de maanden mei, juni en juli 1993 werden 430 van hen geïnterviewd (52.7%). Het bepalen van de respons en de representativiteit is bij deze werkwijze lastig, zo niet ondoenlijk. Met Zetterberg (1965: 128-130) kan erop worden gewezen dat dit gegeven de doelstelling van het onderzoek – het toetsen van theoretisch afgeleide hypothesen in plaats van het schatten van beschrijvende statistieken (gemiddelden, percentages, etc.) voor een populatie – niet al te bezwaarlijk is.

3.2 Operationalisering. Voor de afbakening van de arbeidersklasse van de overige klassen hanteren wij het in veel onderzoeken gebruikte *klassenschema van Goldthorpe* (1980), omdat dit in hoge mate is gebaseerd op het classificeren op grond van beroepstitels (vgl. Ganzeboom et al. 1987a). Wanneer de 430 respondenten in het klassenschema van Goldthorpe worden geplaatst (tabel 1), dan ontstaat een redelijke verdeling over de zeven klassen, zij het dat klasse II veel groter is dan de zes andere.

Klasse I bestaat uit hoog gekwalificeerde professionals, bestuurders en ambtenaren, alsmede managers van grote organisaties en grote eigenaren; klasse II uit lager gekwalificeerde professionals, bestuurders en ambtenaren, alsmede mana-

gers van kleine organisaties, hoger geschoolde technici en chefs van hoofdarbeiders. Klasse III bestaat uit degenen die routinematige hoofdarbeid verrichten. In klasse IV zijn de kleine zelfstandigen ondergebracht. De klassen VI en VII vormen samen de (resp. 'geschoolde' en 'half- en ongeschoolde') 'arbeidersklasse'. Klasse V vormt een soort 'bovenlaag' van de arbeidersklasse of 'arbeidersaristocratie' (lager geschoolde technici en chefs van handarbeiders), die van de 'eigenlijke' arbeidersklasse moet worden onderscheiden.

Tabel 1: Indeling van de respondenten in de zeven Goldthorpe-klassen (N = 430)

Klassepositie	Voorbeelden beroepen	Freq. (%)
Klasse I	Arts, advocaat, fabriekseigenaar	14.7
Klasse II	Maatschappelijk werker, onderwijzer basisschool	30.0
Klasse III	Telefonist, administratief medewerker, secretaresse	20.0
Klasse IV	Zelfstandige (< 10 werknemers; excl. vrije beroepen)	7.7
Klasse V	Voorman, bewaker, elektromonteur	7.4
Klasse VI	Schilder, loodgieter, timmerman	9.3
Klasse VII	Serveerster, koerier, vrachtwagenchauffeur	10.2
Onbekend		0.7
Totaal		100.0

Economische progressiviteit en *cultureel conservatisme* zijn gemeten met twaalf Likert-items. De zes items voor cultureel conservatisme zijn overgenomen uit de korte versie van de F-schaal, die autoritarisme meet.² Factoranalyse bevestigt dat cultureel conservatisme (factor 1) en economische progressiviteit (factor 2) geheel los van elkaar staan (zie tabel 2).³ De betrouwbaarheid van de factoren (Cronbach's Alpha) bedraagt respectievelijk 0.72 en 0.66. In de analyse wordt gebruik gemaakt van de factorscores.

Voor het *opleidingsniveau* wordt een driedeling gehanteerd: *laag* (30.0%: geen enkele opleiding, alleen lagere school, LBO of (M)ULO/MAVO voltooid), *mid-den* (33.2%: MBO, HAVO of HBS/VWO voltooid), *hoog* (35.1%: HBO of universiteit voltooid).

De *culturele participatie* is gemeten met vier typen vragen: i) hoe vaak men culturele manifestaties bezoekt (theater, klassiek concert en museum), ii) belangstelling voor literatuur (aantal in de laatste drie maanden gelezen romans en aantal boeken dat men bezit), iii) tijdsbesteding tijdens de vakantie (hoeveelheid tijd besteed aan 'leren kennen van de plaatselijke gewoonten', 'beziichtigen van steden en monumenten' en 'bezoeken van musea'), iv) de mate waarin men zichzelf beschouwt als 'een liefhebber van kunst en cultuur'. Factoranalyse leidt tot een op-

Tabel 2: Resultaten factoranalyse op indicatoren voor cultureel conservatisme en economische progressiviteit (Varimax-rotatie; alleen ladingen > 0.15 weergegeven; N = 430)

Uitspraak	F 1	F 2
<i>Cultureel conservatisme</i>		
1. Jonge mensen krijgen soms opstandige denkbeelden, maar als zij ouder worden, behoren zij daar overheen te groeien en zich aan de realiteit aan te passen	0.64	
2. Er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken	0.65	
3. Onze sociale problemen zouden grotendeels zijn opgelost als we op de een of andere manier de misdadige en asociale mensen uit de samenleving konden verwijderen	0.66	
4. De meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen	0.58	
5. Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben	0.61	
6. Seksuele misdaden, zoals verkrachting en aanranding van kinderen, verdienen meer dan alleen maar gevangenisstraf; aan zulke misdadigers zouden eigenlijk in het openbaar lijfstraffen moeten worden toegediend	0.69	
<i>Economische progressiviteit</i>		
7. De overheid moet maatregelen nemen om de bestaande inkomensverschillen te verkleinen		0.73
8. De overheid moet de sociale uitkeringen verhogen		0.72
9. In Nederland komt nog steeds armoede voor		0.45
10. Het is voor mensen met een lage opleiding heel moeilijk om werk te vinden		0.52
11. Grote inkomensverschillen zijn onrechtvaardig omdat mensen in principe gelijk zijn		0.69
12. Door de ontwikkeling van de techniek zal er in Nederland voor steeds minder mensen betaald werk zijn	0.29	0.53
Eigenwaarde	2.61	2.28
Verklaarde variantie (in %)	21.7	19.0

lossing met één factor en een betrouwbaarheid (Cronbach's Alpha) van 0.78 (zie voor details: Houtman 1994a: 154-155).

De *opleidingsrichting* bestaat uit drie categorieën. Omdat lang niet alle opleidingen als 'technisch' of 'sociaal-cultureel' kunnen worden geclassificeerd, is een derde categorie onderscheiden, waarin de 'gemengde' en 'algemene' opleidingen zijn ondergebracht.⁴

Voor de meting van het *inkomen* is gevraagd naar zowel het persoonlijke netto-inkomen per maand als het netto-inkomen van het huishouden waartoe men behoort. Het eerste wordt gebruikt om de samenhang tussen het klassenschema var

Goldthorpe en het inkomen te bezien en het tweede als indicator voor de sociaal-economische positie. Daarmee volg ik de suggestie van Erikson, die stelt dat waar het gaat om de marktsituatie het huishouden de belangrijkste analyse-eenheid is (1984).

De *ervaren werkloosheid* ten slotte is gemeten als het aantal malen dat men drie maanden of langer werkloos is geweest: 0 (nooit: 76.1%), 1 (éénmaal: 17.2%), 2 (tweemaal: 3.9%), 3 (driemaal of vaker: 2.7%).

4. Resultaten

4.1 *Goldthorpe-klasse, economische progressiviteit en cultureel conservatisme*. De eerste twee hypothesen die in paragraaf 2 werden geformuleerd, luiden dat de klassen VI en VII uit het schema van Goldthorpe meer dan de andere klassen worden gekenmerkt door economisch progressieve (hypothese A1) en cultureel conservatieve opvattingen (hypothese A2).

Tabel 3: Economische progressiviteit en cultureel conservatisme naar klassepositie volgens Goldthorpe (N = 427)

Klassepositie	Economische progressiviteit	Cultureel conservatisme
Klasse I	-0.31	-0.63
Klasse II	0.00	-0.40
Klasse III	-0.05	0.13
Klasse IV	-0.38	0.12
Klasse V	0.08	0.49
Klasse VI	0.37	0.77
Klasse VII	0.48	0.70
Eta	0.25***	0.48***
R ² (in %)	6.4***	23.5***

*** p < 0.001

De geschoolde (klasse VI) en de half- en ongeschoolde arbeiders (klasse VII) in Goldthorpe's schema blijken inderdaad in economisch opzicht progressiever en in cultureel opzicht conservatiever (tabel 3). Het verschil is in het geval van economische progressiviteit overigens beperkt. Desondanks worden de twee eerste, aan Lipset ontleende, hypothesen bevestigd.

De vraag is nu in hoeverre het cultureel conservatisme en de economische progressiviteit van de arbeidersklasse kunnen worden herleid tot respectievelijk de sociaal-culturele positie en de sociaal-economische positie. Dit is uiteraard slechts mogelijk indien de klassepositie volgens Goldthorpe een forse samenhang

vertoont met zowel het opleidingsniveau als het inkomen. De volgende te toetsen hypothese luidt derhalve dat de klassen VI en VII gemiddeld lager zijn opgeleid dan de resterende klassen (hypothese A3).

Tabel 4: Opleidingsniveau naar klassepositie volgens Goldthorpe (in %, N = 423)

	I	II	III	IV	V	VI	VII	Totaal
Laag	1.6	7.8	37.6	30.3	41.9	79.5	74.4	129
Midden	9.5	36.4	47.1	48.5	54.8	20.5	20.9	143
Hoog	88.9	55.8	15.3	21.2	3.2	0.0	4.7	151
Totaal	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	423

Cramer's V = 0.53 ($p < 0.001$)

Uit tabel 4 blijkt dat deze hypothese eveneens wordt bevestigd. De klassen I en II bestaan voor het grootste deel uit personen met een hoge opleiding. Ze staan hiermee tegenover de klassen VI en VII, die voor het overgrote deel bestaan uit personen met een lage opleiding. De klasseposities III, IV en V worden vooral ingenomen door degenen die een lage opleiding of een opleiding op het middenniveau hebben. Een en ander resulteert in een forse en statistisch significante samenhang tussen het opleidingsniveau en de klassepositie volgens de indeling van Goldthorpe (Cramer's V = 0.53).

Ook hypothese A4 – dat de klassen VI en VII gemiddeld genomen over een la-

Tabel 5: Netto-inkomen naar klassepositie volgens Goldthorpe (afgerond op hele guldens; N = 399)

Klassepositie	Afwijking van totaal-gemiddelde	Idem, onder controle van aantal uren	Idem, onder controle van leeftijd	Idem, onder controle van beide
Klasse I	857	746	929	814
Klasse II	145	191	143	192
Klasse III	-552	-517	-416	-371
Klasse IV	822	823	730	726
Klasse V	-87	-178	-268	-376
Klasse VI	-451	-566	-578	-708
Klasse VII	-648	-528	-707	-583
Totaalgemiddelde	2869	2869	2869	2869
(B)eta klasse	0.46***	0.44***	0.47***	0.45***
R ² (in %)	21.5***	31.1***	34.0***	44.9***

*** $p < 0.001$

ger inkomen beschikken dan de vijf resterende – wordt bevestigd (tabel 5). De samenhang tussen de klassepositie en het inkomen is aanzienlijk: ruim 20% van de inkomensverschillen kan worden verklaard uit de klassepositie ($\eta^2 = 0.46$). Een inkomen dat duidelijk boven het totaalgemiddelde ligt, treffen we aan in de klassen I (professionals en hogere leidinggevenden) en IV (kleine zelfstandigen). Zij die routinematige hoofdarbeid verrichten (III), hebben net als de arbeidersklasse (VI en VII) een inkomen dat beneden het totaalgemiddelde ligt. Wanneer wordt gecontroleerd voor de leeftijd en het aantal per week gewerkte uren, dan heeft dat geen enkele invloed op de sterkte van de samenhang tussen de klassepositie en het inkomen.

De voorgaande analyse bevestigt derhalve onze veronderstelling: wanneer een sterk op het uitgeoefende beroep geënte klassenindeling wordt gebruikt, dan hangt deze sterk samen met zowel het opleidingsniveau als het inkomen. Dat de 'arbeidersklasse' in een dergelijke indeling zowel economisch progressief als cultureel conservatief is, behoeft daarom wellicht niet te verbazen. De belangrijke vraag of het cultureel conservatisme van de arbeidersklasse inderdaad volledig kan worden toegeschreven aan haar beperkte sociaal-culturele positie en haar economische progressiviteit aan haar zwakke sociaal-economische positie komt nu aan de orde.

4.2 Goldthorpe-klasse, sociaal-culturele positie en cultureel conservatisme. Wij toetsen de hypothesen B1 tot en met B5, die betrekking hebben op de relatie tussen de sociaal-culturele positie en cultureel conservatisme, door middel van drie regressieanalyses. In de eerste worden alleen de indicatoren voor de sociaal-culturele positie (opleidingsrichting, opleidingsniveau en culturele participatie) als onafhankelijke variabelen opgenomen; in de tweede uitsluitend die voor de sociaal-economische positie (inkomen en ervaren werkloosheid). Wij verrichten tenslotte een hiërarchische regressieanalyse, waarin wij in de eerste stap beide typen indicatoren tegelijkertijd opnemen en vervolgens in de tweede stap bezien of de klassepositie volgens Goldthorpe nog extra variantie kan verklaren. Indien dit *niet* het geval is, dan betekent dat, dat de zojuist vastgestelde invloed van de klassepositie op cultureel conservatisme volledig kan worden toegeschreven aan de reeds opgenomen indicatoren voor de maatschappelijke positie.

De indicatoren voor de sociaal-culturele positie hebben onafhankelijk van elkaar de veronderstelde invloed (tabel 6). Hoog respectievelijk sociaal-cultureel opgeleiden zijn in cultureel opzicht minder conservatief dan personen met een middenopleiding respectievelijk een opleiding in een 'gemengde' richting. Laatstgenoemden zijn op hun beurt weer minder cultureel conservatief dan laag respectievelijk technisch opgeleiden. Ook de culturele participatie heeft de voorspelde negatieve invloed op cultureel conservatisme. De hypothesen B1, B2 en B3 zijn hiermee bevestigd.

Tabel 6: Cultureel conservatisme verklaard uit indicatoren voor de sociaal-economische positie (1), de sociaal-culturele positie (2) en beide (3) (bèta's; N = 388)

Onafhankelijke variabelen	(1)	(2)	(3)
<i>Stap 1:</i>			
Gezinsinkomen	-0.08		0.04
Ervaring met werkloosheid	-0.02		0.01
Hoge opleiding		-0.18***	-0.19***
Lage opleiding		0.26***	0.26***
Technische opleiding		0.13**	0.13**
Sociaal-culturele opleiding		-0.10*	-0.10*
Culturele participatie		-0.17***	-0.18***
<i>Stap 2:</i>			
Klasse I			n.s.
Klasse II			n.s.
Klasse III			n.s.
Klasse IV			n.s.
Klasse V			n.s.
Klasse VI			n.s.
Klasse VII			n.s.
R ² (in %)	0.8	33.6***	33.7***

n.s. niet significant (niet opgenomen in regressievergelijking)

* $p < 0.05$

** $p < 0.01$

*** $p < 0.001$

Wanneer slechts het gezinsinkomen en de ervaren werkloosheid in de analyse worden betrokken, dan blijkt geen van beide enige invloed te hebben op cultureel conservatisme. De verklaarde variantie blijft onder de één procent en is net als de regressiecoëfficiënten niet significant. Wanneer de indicatoren voor de sociaal-culturele positie worden toegevoegd, treden er nauwelijks veranderingen op: alle indicatoren voor de sociaal-culturele positie behouden hun invloed, terwijl deze voor de sociaal-economische positie blijft ontbreken. Ook hypothese B4 en hypothese B5 zijn hiermee bevestigd. Voor hypothese B6 geldt hetzelfde: geen van de zeven klassen voegt nog enige verklaarde variantie toe, nadat is gecontroleerd voor de sociaal-culturele positie.

4.3 *Goldthorpe-klasse, sociaal-economische positie en economische progressiviteit.* Het derde cluster hypothesen, dat betrekking heeft op de invloed van de sociaal-economische positie op economische progressiviteit, toetsen wij eveneens door middel van drie regressieanalyses.

De hypothesen C1 en C2 worden door de analyse bevestigd (tabel 7). Zij die va-

ker zijn getroffen door werkloosheid hebben, net als zij die over een lager gezinsinkomen beschikken, economisch progressievere opvattingen. Samen verklaren deze twee variabelen ruim 10% van de variantie van economische progressiviteit. Niet spectaculair veel, maar wel in overeenstemming met onze verwachtingen en bijna twee keer zoveel als de klassepositie.

Tabel 7: Economische progressiviteit verklaard uit indicatoren voor de sociaal-economische positie (1), de sociaal-culturele positie (2) en beide (3) (bèta's; N = 388)

	(1)	(2)	(3)
<i>Stap 1:</i>			
Gezinsinkomen	-0.18***		-0.17***
Ervaring met werkloosheid	0.23***		0.23***
Hoge opleiding		-0.10	-0.09
Lage opleiding		0.16**	0.13*
Technische opleiding		-0.02	-0.00
Sociaal-culturele opleiding		0.16**	0.14*
Culturele participatie		0.06	0.10
<i>Stap 2:</i>			
Klasse I			n.s.
Klasse II			n.s.
Klasse III			n.s.
Klasse IV			n.s.
Klasse V			n.s.
Klasse VI			n.s.
Klasse VII			n.s.
R ² (in %)	10.6***	4.9**	14.4***

n.s. niet significant (niet opgenomen in regressievergelijking)

* p < 0.05

** p < 0.01

*** p < 0.001

Twee indicatoren voor de sociaal-culturele positie hebben invloed op economische progressiviteit: lager opgeleiden en personen die zijn opgeleid in een sociaal-culturele richting worden gekenmerkt door progressievere opvattingen op economisch terrein. Hoog en technisch opgeleiden verschillen niet van de overigen. Ook de culturele participatie is niet van invloed op economische progressiviteit. De indicatoren voor de sociaal-culturele positie verklaren gezamenlijk nog geen 5% van de variantie, hetgeen veel minder is dan de door de sociaal-economische positie verklaarde variantie (10.6%). Ook hypothese C3 wordt door dit resultaat bevestigd. De twee opleidingseffecten verdwijnen echter niet wanneer beide typen indicatoren tegelijkertijd in de analyse worden betrokken. De verklaarde variantie

stijgt hierdoor tot 14.4%. Hypothese C4 is door dit resultaat verworpen. Hypothese C5 wordt ten slotte wel weer bevestigd. Wanneer wij nagaan of er nog klassen zijn die extra verklaarde variantie toevoegen boven de indicatoren voor de maatschappelijke positie, dan blijkt dit niet het geval te zijn.

Eén van de vijf hypothesen betreffende de verklaring van economische progressiviteit moet dus worden verworpen. De bevinding dat laag en sociaal-cultureel opgeleiden er – los van verschillen naar gezinsinkomen en ervaren werkloosheid – economisch progressievere opvattingen op nahouden is niet in overeenstemming met onze veronderstellingen. De gevolgde opleiding is blijkbaar niet alleen een centrale indicator voor de sociaal-culturele positie (zie paragraaf 4.2), maar indiceert tevens (samen met het inkomen en de ervaren werkloosheid) de sociaal-economische positie. Dat deze laatste niet volledig gegeven is met het inkomen en de ervaren werkloosheid is waarschijnlijk het gevolg van de verdringing van lager door hoger opgeleiden op de arbeidsmarkt en een grotere werkloosheid onder sociaal-cultureel dan onder technisch opgeleiden. De positie van laag en sociaal-cultureel opgeleiden is hierdoor – onafhankelijk van het inkomen en de ervaren werkloosheid – immers zwakker dan die van hoog en technisch opgeleiden. Beide opleidingseffecten kunnen hier daarom, net als die van het gezinsinkomen en de ervaren werkloosheid, worden geïnterpreteerd in termen van sociaal-economische belangen: een zwakkere arbeidsmarktpositie geeft aanleiding tot economisch progressievere opvattingen. De eerder aangetroffen invloed van de klassepositie volgens Goldthorpe op economische progressiviteit komt derhalve volledig voor rekening van verschillen naar sterkte van de arbeidsmarktpositie tussen de klassen.

Hoewel de status van het opleidingsniveau als (slechts) een indicator voor de sociaal-culturele positie dus problematisch is, betekent dit dus niet dat het onderscheid tussen beide typen posities onhoudbaar is. Dit blijkt in de eerste plaats uit het gegeven dat het inkomen en de ervaren werkloosheid geen enkele invloed op cultureel conservatisme hebben en dus ondubbelzinnig indicatoren voor de sociaal-economische positie zijn. In de tweede plaats blijkt het uit het feit dat de culturele participatie geen enkele invloed op de economische progressiviteit heeft en dus ondubbelzinnig een indicator voor de sociaal-culturele positie is. Naast deze twee empirische argumenten is er uiteraard het belangrijke theoretische argument, dat het effect van de gevolgde opleiding op economische progressiviteit via een geheel ander mechanisme tot stand komt dan dat op cultureel conservatisme.

5. Conclusie en discussie

De verrichte analyse maakt duidelijk dat het ‘verklaren’ van allerhande politieke opvattingen uit de ‘beroepsklasse’ waarvan iemand deel uitmaakt, een betrekkelijk zinloze bezigheid is. Achter een dergelijke ‘beroepsklasse’ gaan immers twee volstrekt *verschillende* zaken schuil: een sociaal-economische positie en een so-

ciaal-culturele positie, die op een volledig *verschillende* manier gevolgen hebben voor volledig *verschillende* typen opvattingen. Dit is geen voordeel van een dergelijk klasseconcept, zoals wel wordt beweerd (bijv. Middendorp & Meloen 1989), maar juist een groot nadeel, omdat zo twee volstrekt verschillende verklaringsmechanismen verborgen blijven.

De invloed van een dergelijke 'klassepositie' op economische progressiviteit komt tot stand via de zwakke sociaal-economische positie die 'de arbeidersklasse' inneemt. Dit moet theoretisch worden geïnterpreteerd als een gevolg van de mate waarin men belang heeft bij een afdemping van de vrije-marktwerking door de overheid. De invloed van de 'klassepositie' op cultureel conservatisme komt op een geheel andere wijze tot stand. Niet een zwakke sociaal-economische positie, maar een beperkte sociaal-culturele positie is hiervoor verantwoordelijk. Deze invloed moet theoretisch worden geïnterpreteerd in termen van de (de)reïficatie van de sociale orde, waartoe deze sociaal-culturele positie aanleiding geeft. Het is daarom niet verwonderlijk dat een vervanging van de 'klassepositie' door een 'sociaal-economische positie' enerzijds en een 'sociaal-culturele positie' anderzijds ook in empirisch opzicht tot betere resultaten leidt. De verklaarde variantie is in het geval van de voorgestelde splitsing veel hoger dan wanneer de 'klassepositie' als onafhankelijke variabele wordt gebruikt. Het bepalen van de maatschappelijke positie op grond van het uitgeoefende beroep is derhalve niet alleen theoretisch, maar ook empirisch onbevredigend.

Er zijn echter ook nog andere nadelen verbonden aan deze ingesleten gewoonte. Een eerste probleem is dat niet altijd even duidelijk is wat precies iemands 'beroep' is. Zo vragen Steijn en De Witte zich terecht af of het wel gerechtvaardigd is om een socioloog die werkzaam is als AIO op grond van de identieke beroepstitel een zelfde klassepositie toe te kennen als een hoogleraar sociologie (1992: 200). Zijn beiden in dit voorbeeld 'socioloog' of is de één 'AIO' en de ander 'hoogleraar'? Een helder onderscheid tussen het beroep en de uitgeoefende functie is hier dus essentieel. En zelfs dan resteert nog het probleem dat degenen die zowel hetzelfde beroep als dezelfde functie hebben, geenszins een even sterke sociaal-economische positie behoeven in te nemen.⁵

Een tweede probleem is gelegen in het feit dat er in Nederland meer mensen niet dan wel werken. Aan de vele niet-werkenden kan uiteraard geen 'maatschappelijke positie' worden toegekend, wanneer het uitgeoefende beroep daarbij als uitgangspunt wordt gehanteerd. Vaak worden zij daarom buiten het onderzoek gehouden – zo ook in het onderhavige artikel. Een alternatief is het samennemen van bijvoorbeeld arbeidsongeschikten en werklozen tot een enkele categorie 'economisch inactieven', die vervolgens allemaal dezelfde 'beroepsscore' krijgen (bijv. Bles-Booij 1994). Deze werkwijze doet uiteraard geen recht aan de enorme verscheidenheid die onder uitkeringsgerechtigden bestaat (Engbersen 1990: 24-29). Een nadere differentiatie van niet-werkenden naar zowel sociaal-culturele (bijv.

op grond van opleidingsniveau, opleidingsrichting en culturele participatie) als sociaal-economische verschillen (bijv. op grond van de hoogte van de uitkering, de kans op herintreding, etc.) is hier een aantrekkelijk alternatief. Dit geldt zeker indien indicatoren voor de sociaal-economische en de sociaal-culturele positie worden gehanteerd, die op zowel werkenden als niet-werkenden van toepassing zijn.

Een derde bezwaar tegen de gangbare onderzoekspraktijk vloeit voort uit de sterk veranderende rol van het onderwijs bij de verdeling van arbeidsplaatsen. Zo toont Huijgen aan dat in de periode van 1971 tot 1985 de onderbenutting van opleidingskwalificaties door werkenden is toegenomen (1989). Dit komt erop neer dat hetzelfde werk in 1985 werd verricht door hoger opgeleiden dan in 1971. Het is daarom aannemelijk dat de samenhang tussen het inkomen en het opleidingsniveau de laatste decennia is gedaald.⁶ Voor zover deze trend in de richting van onderbenutting van onderwijskwalificaties doorzet, mag een verdere daling van deze samenhang worden verwacht. Het beroep wordt daarmee een steeds slechtere indicator voor het inkomen en het opleidingsniveau.

Andere onderzoekers pleiten in het voetspoor van Pierre Bourdieu (1984) eveneens voor een tweedimensionale conceptualisering van de maatschappelijke positie, maar kennen hiertoe *aan beroepen* een 'economische' en een 'culturele' status toe (Ganzeboom et al. 1987b; Blee-Booij 1994). Dit is curieus, aangezien het schalen van beroepen, zoals wij hebben gezien, is ingegeven door de wens om inkomen en opleidingsniveau samen te nemen tot een eendimensionale beroepsstatus. Wanneer een dergelijke eendimensionale beroepsstatus wordt afgewezen, dan vervalt daarmee derhalve ook het argument voor het schalen van beroepen. Bovendien wordt naar mijn smaak via het tweedimensionaal schalen van beroepen het probleem van de interpretatie van de effecten op afhankelijke variabelen weliswaar sterk verminderd, maar zeker niet volledig opgelost. Het is immers theoretisch moeilijk voorstelbaar dat de 'culturele beroepsstatus' die iemand deelt met vakgenoten *onafhankelijk* van het eigen opleidingsniveau, de eigen opleidingsrichting en de eigen culturele participatie invloed heeft op (bijvoorbeeld) cultureel conservatisme. Ook de veronderstelling dat iemands economische progressiviteit in sterkere mate wordt bepaald door *de gemiddelde sociaal-economische positie van zijn beroepsgenoten* dan door *zijn persoonlijke sociaal-economische positie* is zeer implausibel.

Het lijkt mij om de genoemde redenen de hoogste tijd voor een herbezinning op de sterk geroutiniseerde en gestandaardiseerde praktijk van het stratificatie-onderzoek. Het breken met de ingesloten gewoonte om de maatschappelijke positie op grond van het uitgeoefende beroep vast te stellen, lijkt mij hierbij een belangrijke stap. Uiteraard betreft dit niet alleen het klassenschema van Goldthorpe. Ook 'beroepsprestige' (Van Heek & Vercrujssse 1958; Sixma & Ultee 1983), 'socioeconomic index' (Duncan 1961), 'sociale stratificatie' in de zin van Kohn (Kohn &

Schooler 1983; Kohn & Slomczynski 1990) en diverse varianten van de 'sociaal-economische status' (opgevat als een hiërarchie van 'beroepsgroepen') kunnen *de facto* worden beschouwd als een soort gemiddelde van het opleidingsniveau en het inkomen. Al deze meetinstrumenten dienen daarom met argwaan te worden be- zien. Een aldus vastgestelde 'maatschappelijke positie' hangt in de praktijk van het onderzoek immers *overal* mee samen, maar biedt juist daardoor geen enkel in- zicht in de mechanismen die hieraan ten grondslag liggen en vormt daarmee een ernstige belemmering voor theoretische en empirische vooruitgang in het sociaal- wetenschappelijk onderzoek.

Noten

1. Voor een kritische bespreking van Kohn's claim betreffende het doorslaggevende be- lang van 'occupational self direction' voor de verklaring van 'conformisme/zelfbepaling als opvoedingswaarde' en 'autoritair conservatisme' zij verwezen naar Houtman (1994a: 72- 95).

2. 'Autoritarisme' – zoals gemeten met de korte versie van de 'F-schaal' – kan beter wor- den beschouwd als de essentie van een cultureel conservatieve ideologie dan als een 'per- soonlijkheidskenmerk' (Houtman 1994a: 43-47).

3. Wanneer niet – zoals in de tabel – gebruik wordt gemaakt van Varimax-rotatie, maar van 'scheve' of 'oblieke' rotatie, dan blijkt de samenhang tussen beide factoren slechts –0.03 te bedragen. De in dit artikel gebruikte meetinstrumenten voor economische progressiviteit en cultureel conservatisme wijken enigszins af van de in de dissertatie gebruikte. De uitkom- sten van de te verrichten analyses wijken daardoor ook marginaal af. Voor de uit de analyse te trekken conclusies zijn deze kleine verschillen echter niet van betekenis.

4. De derde categorie, waarin de 'gemengde' en 'algemene' opleidingen zijn samenge- bracht, bevat ongeveer de helft van de respondenten (50.7%). De categorie met degenen die een 'technische' opleiding hebben genoten bevat 32.6% van de respondenten. Een 'sociaal- culturele' opleiding tenslotte, is gevolgd door 13.0% van de respondenten. Voor 3.7% was het vanwege ontbrekende of onvolledige informatie niet mogelijk om de opleidingsrichting te bepalen. Zij worden daarom buiten de analyse gehouden. Voor de exacte codering van de opleidingen op grond van de CBS Standaard Onderwijs Indeling zij verwezen naar Houtman (1994a: 235).

5. Dit is met name een gevolg van mogelijke verschillen naar *werkzekerheid*, een derde mogelijke indicator voor de 'sociaal-economische positie'. Gegeven de huidige situatie op de arbeidsmarkt (een grote werkloosheid en een belangrijke rol van tijdelijke (o.a. uit- zend)krachten als middel voor werkgevers om een flexibeler arbeidsinzet mogelijk te ma- ken) is het aannemelijk dat thans in veel organisaties een scheidslijn bestaat tussen het 'vaste personeel' enerzijds en de 'tijdelijke krachten' anderzijds. Het verschil in 'marktsituatie' tus- sen beide categorieën is evident: de positie van eerstgenoemden is veel zekerder dan die van laatstgenoemden. Een dergelijk onderscheid tussen twee categorieën werknemers bestaat ook op de 'hogere' regionen van de arbeidsmarkt. Zo wijst Becker (1992) erop dat het ver- werven van een vaste plek onder de wetenschappelijke zon voor jonge academici tegenwoor- dig veel moeilijker is dan voorheen. Hij benadrukt met name de verschillen in levenskansen tussen generaties die hierdoor ontstaan.

6. Hoewel niet geheel overtuigend, omdat hij gebruik maakt van het bruto *gezins*inkomen

per jaar, suggereert onderzoek van Middendorp dat dit inderdaad het geval is. In LISREL-modellen voor de jaren 1970, 1975, 1980 en 1985 daalt de invloed van het opleidingsniveau op het genoemde inkomen van 0.46 in 1970 tot 0.29 in 1985 (Middendorp 1991: 222-223).

Geraadpleegde literatuur

- Becker, H. (1992), *Generaties en hun kansen*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Blees-Booij, A. (1994), *Culturele en economische beroepsstatus van mannen en vrouwen: Een tweedimensionale ordening*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bobo, L., & F.C. Licari (1989), Education and political tolerance: Testing the effects of cognitive sophistication and group affect. *Public Opinion Quarterly*, 53 (2), 285-308.
- Boorsma, M. (1993), Investeren in kennis voor een rendabel kunstbeleid. *Mens en Maatschappij*, 68 (2), 107-132.
- Bourdieu, P. (1984), *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Dekker, P., & P. Ester (1987), Working class authoritarianism: A re-examination of the Lipset thesis. *European Journal of Political Research*, 15, 395-415.
- Duncan, O.D. (1961), A socioeconomic index for all occupations'. In: A.J. Reiss Jr. et al., *Occupations and social status* (p. 109-138). New York: Free Press.
- Eisinga, R.N., & P.L.H. Scheepers (1989), *Etnocentrisme in Nederland: Theoretische en empirische modellen*. Nijmegen: ITS.
- Engbersen, G. (1990), *Publieke bijstandsgeheimen: Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden: Stenfert Kroese.
- Erikson, R. (1984), Social class of men, women and families. *Sociology*, 18 (4), 500-514.
- Feldman, K.A., & T.M. Newcomb (1973), *The impact of college on students* (2 vols.). San Francisco: Jossey-Bass.
- Felling, A., & J. Peters (1984), Conservatisme in Nederland nader bekeken. *Mens en Maatschappij*, 59 (4), 339-362.
- Gabennesch, H. (1972), Authoritarianism as world view. *American Journal of Sociology*, 77 (5), 857-875.
- Ganzeboom, H., et al. (1987a), Intergenerationele klassenmobiliteit in Nederland tussen 1970 en 1985. *Mens en Maatschappij*, 62 (1), 17-43.
- Ganzeboom, H., et al. (1987b), De culturele en economische dimensie van beroepsstatus. *Mens en Maatschappij*, 62 (2), 153-175.
- Goldthorpe, J.H. (1980), *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Grabb, E.G. (1979), Working-class authoritarianism and tolerance of outgroups: A reassessment. *Public Opinion Quarterly*, 43 (1), 36-47.
- Grabb, E.G. (1980), Marxist categories and theories of class: The case of working-class authoritarianism. *Pacific Sociological Review*, 23 (4), 359-376.
- Heek, F. van, & E. Vercruijsse (1958), De Nederlandse beroepsprestigestratificatie'. In: F. van Heek et al., *Sociale stijging en daling in Nederland* (p. 11-48). Leiden: Stenfert Kroese.
- Houtman, D. (1994a), *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid: Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Amsterdam: Boom.
- Houtman, D. (1994b), Kennis is macht: Over wetenschap, rationaliteit en beleid. In: D. Houtman et al. (red.), *De vanzelfsprekendheid van vooruitgang: Over technologie, rationaliteit en sociale ongelijkheid* (p. 59-82). Amsterdam: Boom.

- Huijgen, F. (1989), Opleiding van werknemers en het niveau van hun werk: De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid 1960-1985. In: I. Gadourek & J.L. Peschar (red.), *De open samenleving? Sociale veranderingen op het terrein van geloof, huwelijk, onderwijs en arbeid in Nederland* (p. 79-101). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Kelly, K.D., & W.J. Chambliss (1966), Status consistency and political attitudes. *American Sociological Review*, 31 (3), 375-381.
- Kohn, M.L. (1977), *Class and conformity: A study in values* (second edition). Chicago: University of Chicago Press.
- Kohn, M.L., & C. Schooler (1983), *Work and personality: An inquiry into the impact of social stratification*. New York: Ablex.
- Kohn, M.L., & K.M. Slomczynski (1990), *Social structure and self-direction: A comparative analysis of the United States and Poland*. Oxford: Basil Blackwell.
- Kraaykamp, G., et al. (1989), Beroepsklasse en beroepsprestige als verklaring voor inkomen, ongelijkheidsopvattingen, politiek vertrouwen en politieke apathie. *Mens en Maatschappij*, 64 (1), 42-65.
- Lipset, S.M. (1959), Democracy and working-class authoritarianism. *American Sociological Review*, 24, 482-502.
- Marshall, G., et al. (1988), *Social class in modern Britain*. Londen: Hutchinson.
- McCann, K., et al. (1984), Telephone screening as a research technique. *Sociology*, 18 (3), 393-402.
- Middendorp, C.P. (1991), *Ideology in Dutch politics: The democratic system reconsidered (1970-1985)*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Middendorp, C.P., & J.D. Meloen (1989), Commentaar en discussie: Over het autoritarisme van de arbeidersklasse' (met een reactie van P. Dekker en P. Ester). *Acta Politica*, 24 (1), 83-107.
- Mitchell, R.E. (1966), Class-linked conflict between two dimensions of liberalism-conservatism. *Social Problems*, 13 (Spring), 418-427.
- Molnár, H., et al. (1994), Cultureel conservatisme en economische progressiviteit onder arbeiders: Lipsets thesen getoetst in zes landen. In: H. de Witte (red.), *Op zoek naar de arbeidersklasse: Een verkenning van de verschillen in opvattingen en leefstijl tussen arbeiders en bedienden in Vlaanderen, Nederland en Europa* (p. 215-243). Leuven/Amersfoort: ACCO.
- Nunn, C.Z., et al. (1978), *Tolerance for nonconformity: A national survey of Americans' changing commitment to civil liberties*. San Francisco: Jossey-Bass.
- O'Kane, J.M. (1970), Economic and noneconomic liberalism, upward mobility potential, and catholic working class youth. *Social Forces*, 40 (4), 499-506.
- Scheepers, P., et al. (1992), Working-class authoritarianism: Evaluation of a research tradition and an empirical test. *Netherlands' Journal of Social Sciences*, 28 (2), 103-126.
- Schulz, W., & H. Weiss (1993), Conservatism and the political views of young men in Austria. *European Sociological Review*, 9 (1), 79-90.
- Sixma, H., & W.C. Ultee (1983), Een beroepsprestigeschaal voor Nederland in de jaren tachtig. *Mens en Maatschappij*, 58 (4), 360-382.
- Steijn, A.J., & M.C. de Witte (1992), *De Januskop van de industriële samenleving: Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen aan den Rijn: Samsom.
- Stouffer, S.A. (1955), *Communism, conformity, and civil liberties: A cross-section of the nation speaks its mind*. New York: Wiley.
- Svallfors, S. (1991), The politics of welfare policy in Sweden: Structural determinants and attitudinal cleavages. *British Journal of Sociology*, 42 (4), 609-634.

- Tanner, J., & R. Cockerill. (1986), In search of working-class ideology: A test of two perspectives. *Sociological Quarterly*, 27 (3), 389-402.
- Vollebergh, W., & Q. Raaijmakers (1991), Intergenerationele overdracht van autoritarisme. In: P. Scheepers & R. Eisinga (red.), *Onderdanig en intolerant: Lacunes en controverses in autoritarisme-studies* (p. 61-77). Nijmegen: ITS.
- Witte, H. de (1990), *Conformisme, radicalisme en machteloosheid: Een onderzoek naar de sociaal-culturele en sociaal-economische opvattingen van arbeiders in Vlaanderen*. Leuven: HIVA.
- Wright, E.O. (1985), *Classes*. Londen: Verso.
- Zetterberg, H.L. (1965), *On theory and verification in sociology* (third edition). New York: Bedminster Press.
- Zeitlin, M. (1966), Economic insecurity and the political attitudes of Cuban workers. *American Sociological Review*, 31 (1), 35-51.